

**СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ДИТИНСТВО»
В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Процеси гуманізації та демократизації, що спостерігаються в багатьох країнах світу, мають значний вплив на розвиток дитини. Сьогоднішні діти дорослішають у інших моральних, побутових, економічних умовах, які необхідно враховувати для створення сприятливого середовища виховання дитини як носія дитинства, що виступає важливою складовою розвитку і відродження української нації. Сучасні державні нормативно-правові документи виходять з ідей самоцінності дитинства і спрямовуються на створення нових соціально-економічних, правових, медичних, педагогічних умов розвитку дитини й дитинства в Україні.

З огляду на це проблема дитинства в системі сучасного наукового знання стала домінантною. Унікальність феномена дитинства посилює його значення як об'єкта наукового дослідження. Відтак і проблема дитини та дитинства у педагогіці не може бути розв'язана без чіткого уявлення про сутність дитини, дитинства та особливостей становлення поглядів на дитинство.

Необхідно зазначити, що хоча й існує низка наук, які розглядають дитину з різних позицій, дослідження дитинства та дитини як носія дитинства є новим напрямом педагогічних учень. Як відзначають А. Богущ, В. Кремень, Е. Рибінський та інші, специфіка дитинства мало вивчена, не існує науки про дитину та дитинство як самостійної галузі знань. З огляду на це значущості набуває історико-педагогічний аналіз формування ідей про дітей і дитинства з метою обґрунтування цілісного теоретичного знання й визначення його місця в сучасній педагогіці.

Аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми дозволяє зробити висновок про те, що у працях сучасних науковців досліджуються різні аспекти проблеми дитинства. Основними напрямками досліджень є: філософське осмислення періоду дитинства (Б. Малиновський, Ю. Овінова, Л. Українець та інші); історико-педагогічні праці сучасних вчених щодо питань дитинства, а саме: дослідження розвитку ідей формування гармонійної особистості (С. Білецька, О. Квас, Т. Кравцова, О. Сурженко та інші), традиції виховання та світ дитинства в історичному аспекті (В. Абраменкова, Ф. Арієс, Е. Еріксон, В. Кудрявцев, М. Осоріна та інші); психологія дитинства, а саме: вивчення дитячої психології (Л. Виготський, М. Задесенець, А. Петровський, А. Реан, С. Рубінштейн та інші); правовий захист дитинства, а саме: охорона материнства і дитинства (О. Бойко, С. Гавриш, І. Загарницька, Л. Кушинська, Л. Ольховик та інші),

безпека дитинства та управління системою захисту дитинства (В. Варивдін, Р. Чумічева та інші); соціальні проблеми дитинства, а саме: соціально-педагогічні умови захисту дитинства (І. Зверева, О. Караман, В. Оржеховська та інші), соціалізація особистості в дитинстві (А. Богуш, О. Петрунько, І. Рогальська та інші); духовні та культурні проблеми дитинства, а саме: духовний розвиток дитини (А. Богуш, В. Фольваркова-Плахтій, та інші), проблеми культурного розвитку дитини (О. Сапогова, О. Чепурна та інші).

Проте в педагогічній літературі відсутнє цілісне педагогічне дослідження, яке відображало б розвиток поглядів на дитину і дитинство, й проблема визначення сутності «дитинства» в науковій літературі окремо не розглядалася.

Дане дослідження є складовою частиною програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Метою даної статті є розкриття сутності поняття «дитинство» в наукових джерелах.

Аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури свідчить про те, що дитинство – явище історичне, і його зміст і тривалість змінювалися протягом століть. Кожній історичній епосі відповідає свій соціокультурний статус дитинства, який характеризується його віковими межами, визначальним характером ставлення суспільства до дитинства та регламентацією стосунків дорослого світу та світу дітей.

Як відомо, дитинство – це період в житті людини, яка є по суті підготовкою її до дорослого життя, самостійної праці й включає початкові періоди життя людини. Проте теоретичне осмислення особливого соціокультурного поняття «дитинство», трактування його сутності свідчить про те, що дитинство як явище соціальної картини світу є загальноживим, розглядається багатьма науками (філософією, психологією, педагогікою, соціологією, історією, етнографією тощо), але водночас малозрозумілим і недостатньо вивченим.

З огляду на це, існують різні погляди щодо сутності й тривалості дитинства. Згідно з довідниковою літературою дитинство визначається як певний вік, що має свої межі та особливості. Проте словники з різних наук по-різному тлумачать це поняття.

Наприклад, згідно з довідниковою літературою дитинство – це: дитячий вік, дитячі роки [3; 14]; стан дитини до повноліття [14]; період життя людини у вікових межах від народження до закінчення середньої школи, тобто від народження до 16–17 років [13].

У філософській літературі термін «дитинство» розглядається дуже рідко й абстрактно. Так, дитинство як *філософський* феномен – ніщо за своєю суттю, воно ніяке, не має константної форми, виступає мірою можливостей людини. Воно є тією основою, яка закладається у житті

людини, формує її як особистість, а в подальшому лише розгортається [6]. У працях філософів термін «дитинство» традиційно розглядався однобічно і поверхово, як правило у двох аспектах – виховання і права; при цьому і в першому, і в другому разі домінує ідея несаможитності, залежності, й не тільки дитини. Так, Платон і Аристотель спираються на основні норми права, прийняті в античності стосовно неправоздатних членів суспільства (раби, жінки, діти). У концепції Гегеля дитина трактується як істота, що підлягає вихованню. У Гегеля, як і у Канта, особлива увага приділяється правовому аспекту дитинства. Сучасна філософія розглядає дитинство не як автономне явище, а як макрокосм, що містить у собі інші світи, зокрема світ дорослих, і його невід’ємним елементом є дитячість [16].

Психологічні словники мають своє тлумачення поняття «дитинство», а саме – це термін, що позначає початкові періоди онтогенезу (від народження до підліткового віку) [2; 10].

У *педагогічних* словниках дитинство визначається ширше, ніж в інших довідникових виданнях, а саме: як період життя людини від народження до юнацького віку, коли відбувається її фізичний і розумовий розвиток, соціальне становлення [8]; період онтогенетичного розвитку людини від народження до дорослості, який характеризується ростом організму, формуванням вищих психічних функцій, має біологічну основу й опосередкований соціально-культурними факторами, вихованням і навчанням [9; 12]; період інтенсивного фізичного та психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка його до життя дорослих. Ця підготовка забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури [4].

Необхідно зазначити, що поняття «дитинство» визначається лише в окремих психологічних і педагогічних словниках (у більшості з них ця дефініція взагалі не представлена). Причому в більшості довідкової літератури цей термін спрощується, не розкриваючи ґрунтовного розуміння феномену дитинства, його статусу та простору.

Як можна побачити з приведених визначень, учені не мають єдиного погляду на вік, до якого триває дитинство. Це зумовлено декількома факторами.

По-перше, науки, які базують свою діяльність зі значною опорою на нормативну документацію (політологія, соціологія, економіка, юридичні науки), спираються на міжнародні норми, закріплені в Конвенції ООН про права дитини, в яких визначено, що дитинство охоплює період життя від народження до приблизно молодшого юнацького віку (до 18 років).

У свою чергу, за віковою періодизацією, прийнятою в педагогіці та психології, дитинством вважається період до 11 років, який включає період немовля (від народження до 1 року), раннє дитинство (1–3 роки), дошкільний вік (3 роки – 6–7 років), і молодший шкільний вік (6–7 – 10–11

років) [2; 10; 12]. У сучасній цивілізації дитинство відокремлено від дорослості спеціальним перехідним періодом – підлітковим віком та юнацьким віком [2].

По-друге, дитинство – явище історичне, і його зміст і тривалість змінювалися протягом століть, і строк закінчення дитинства встановлюється відповідно до норм і традицій суспільства. І саме суспільство визначає різну тривалість дитинства і різні історичні епохи й у різних народів [11, с. 261]. Наприклад, дитинство в первісному суспільстві було коротким, оскільки спектр засвоєваних зразків поведінки був обмежений умовами існування цього суспільства. Щоб засвоїти роль дорослої людини, дитині достатньо було досягти певного рівня фізичного розвитку й оволодіти набором щоденно необхідних знань, умінь та навичок. У Середньовіччі дитинство тривало довше, адже з розвитком суспільства роль дорослих розширюється по мірі оволодіння людством силами природи й ускладнення людських стосунків. Дитинство сучасної дитини розтягнуто ще більше і наповнюється безліччю складних видів діяльності, обумовлених соціально-економічним і культурним розвитком [11].

Однак обмеженість людського життя робить неприпустимим безкінечне подовження дитинства. Межею дитинства вважають строк, необхідний для формування зрілої активної особистості, яка має соціальну відповідальність. Надмірне збільшення цього строку при сформованості організму й широкій інформованості представляє собою так званий особистісний інфантилізм. У таких випадках кількість прожитих років повинна свідчити про зрілість людини, але недосконала поведінка й несформованість основних рис особистості не дають для цього достатньо підстав [11, с. 261].

Тому історично зміна вікових меж дитинства в бік подовження пояснюється ускладненням змісту й завдань навчання та виховання дітей, що, у свою чергу, є наслідком підвищених вимог до підготовки людини до самостійної дорослої праці, інтенсифікації виробництва, підвищення культурного, економічного та соціального рівня людей [2].

Отже, аналіз існуючих визначень поняття «дитинства» дозволяє зробити висновок, що найчастіше цим терміном позначається період дитини від народження до підліткового віку (10–11 років). У широкому смислі дитинство охоплює період життя особистості до появи можливості включитися в доросле життя.

Здійснений аналіз філософської, психологічної, педагогічної та соціологічної літератури (Ш. Амонашвілі, І. Бех, Л. Божович, Ю. Громико, В. Давидов, Д. Ельконін, Т. Кочубей, В. Кремень, В. Кудрявцев, О. Леонт'єв, О. Савченко, В. Сухомлинський та інші) дав підстави для висновку, що поняття «дитинство» як узагальнюючий термін використовується широко і багатоаспектно.

Наприклад, існують різні підходи до дослідження проблеми

дитинства. Низка вчених (Ю. Громико, В. Давидов, Д. Ельконін, В. Кремень, В. Кудрявцев та інші) розглядають дитинство як складне та багатогранне соціокультурне явище, глобальний культурно-історичний феномен. Так, щодо соціально-історичної природи дитинства в науковій літературі співіснують дві позиції, які визначають, що:

1) дитинство – похідна суспільно-історичного розвитку, а освіта – соціально-екологічна ніша для тиражування колективного досвіду дорослих. При такому підході освіта й становлення свідомості особистості дитини – це не тільки моделювання «історії духу», минулого, але й форма її поступального продовження, творчого розвитку;

2) дитинство – як історичний феномен. З цього твердження витікає визнання унікальної та самобутньої функції дитинства в соціокультурних процесах, його представлення в якості першотворення людської історії. Духовний розвиток дитини при такому підході розглядається як «особлива форма культурної творчості», як механізм, який реалізує наступність і поступовість в історичному розвитку культури. Тобто культуротворча функція дитинства проявляється у породженні дітьми історично нових універсальних здібностей, нових форм діяльного відношення до світу, нових образів культури в міру освоєння креативного (творчого) потенціалу людства. Цей факт дав змогу В. Кудрявцеву ввести у науковий обіг категорію «розвинуте дитинство» (мається на увазі в історичному плані), яку він пов'язав із культуротворчою функцією [6–7].

Отже, на сьогодні немає усталеного визначення категорії «дитинство». Про це свідчить і таблиця 1, в якій наведено приклади означень досліджуваної категорії у психолого-педагогічній літературі.

Таблиця 1

**Трактування терміну «дитинство»
у психолого-педагогічній літературі**

Визначення поняття «дитинство»	Науковці
Соціокультурний феномен, головна соціальна функція якого полягає в підготовці людини до дорослої самостійної праці, визначає специфіку вікової диференціації, тривалість і своєрідність дитинства.	П. Блонський, Л. Виготський, Д. Ельконін
Самоцінний період, зберігає розвиваючу тенденцію, тобто це не «застиглий вік», а цікаве, насичене бурхливе життя, вік безтурботної радості, казки, гри, фантазії, райдужного пізнання світу, виступає джерелом життєвого ідеалу.	І. Бех, Л. Божович, О. Леонт'єв, О. Савченко, Ш. Амонашвілі
Не тільки певний етап у розвитку людини, а й поняття, яке змінює своє смислове наповнення в різні історичні періоди. Однією з головних складових концепту «дитинство» є поняття дитячості, що пронизує різні сфери культури, існує в тому або іншому вигляді в різні епохи.	Ф. Ар'єс

Період життя людини, в якому закладаються основи особистісної активності й особистісні властивості, цінності, що визначають якості майбутнього життя; такий життєвий досвід, коли людина як людина і як особистість найменше захищена від соціального і фізіологічного насильства.	Р. Овчарова
Важкий період росту та розвитку дитини, своєрідний світ глибоко людських цінностей.	Я. Корчак
Формуючий період, особлива самоцінна фаза розвитку людини, в якій закладаються основні риси особистості, визначається й формується її фізичне, психічне, духовне здоров'я. Тобто дитинство закладає великі резерви для творчості та самовдосконалення у дорослі роки.	В. Сухомлинський
Період народження і становлення особистості з її майбутніми духовними, етичними, моральними й релігійними цінностями, період пізнання соціуму та її величності Людини; відкриття дитиною Бога, царини життя на планеті Земля в усьому його розмаїтті, з усіма його позитивними (вічними цінностями) і негативними проявами; це перші кроки навчання; це жадова до знань; це фундамент становлення громадянина і патріота своєї країни.	А. Богуш
Період інтенсивного впливу дорослих на дітей через інститут сімейного виховання та інститути соціальної системи навчання і виховання, період адаптації індивіда до життя, оволодіння ним соціальними нормами; це особливий стан та спосіб буття дитини, природа дитини, особливості пізнання, сприйняття, мислення, формування світогляду з метою врахування їх у системі навчання та виховання.	Т. Кочубей

Кожен віковий період дитинства є незамінною ланкою неперервного розвитку людини, висуває й вирішує свої проблеми. Дитинство як період розгортається у часі, в кожному мить якої дитина не тотожна собі. Вона перебуває у постійній зміні, у постійному саморусі. Звідси важливість дитинства в житті людини полягає у тому, що розвитку особистості в ранні роки притаманний інтенсивний темп, який не властивий більш зрілим рокам. А тому в міру дорослішання людини відбувається не тільки фізичний зріст, піднесення психіки, зростання її духовних сил, але й гальмування, навіть втрата певних сприятливих внутрішніх умов, характерних для перших ступенів її життя [6].

З іншого боку, дитинство – це певний етап у житті людини, що характеризується тимчасовістю, швидкоплинністю. Проте в діяльності дорослих учені констатують наявність мотиву дитячості [16].

Аналіз наявних у сучасному науковому просторі концепцій розуміння дитинства (В. Абраменкова, І. Бех, А. Богуш, Н. Гавриш, В. Кудрявцев, С. Литвиненко, Л. Обухова, М. Осоріна, Т. Поніманська, І. Рогальська, Д. Фельдштейн та інші) дозволив констатувати єдність науковців у позиції визнання самоцінності дитинства, яке визначається як структурний елемент суспільства, а також акцентування уваги на

розширенні вікових меж дитинства, збільшенні турботи та уваги держави до унікальної і самобутньої функції дитинства в соціокультурних процесах.

Дослідження психологів (П. Блонського, Л. Виготського, Д. Ельконіна та інших), дані етнографії щодо розвитку дітей і різних суспільствах показали, що, дитинство є соціокультурним феноменом, носить конкретно-історичний характер і має свою історію розвитку. На характер і зміст окремих періодів дитинства також впливають конкретні соціально-економічні й етнокультурні особливості суспільства, в якому зростає дитина, і система суспільного виховання. Усередині видів дитячої діяльності, що послідовно змінюють один одного й задаються суспільством, відбувається відтворення (присвоєння) дитиною людських якостей. Видатними психологами, педагогами (П. Гальперін, Д. Ельконін, А. Запорожець та інші) доведено, що психічні новоутворення, які формуються в дитинстві, мають велике значення для розвитку здібностей і формування людської особистості.

У дитинстві головна увага суспільства спрямована на соціалізацію особистості: оволодіння мовою, мовленнєвими відношеннями, початком рахування, участю в іграх і обрядах. Водночас відбувається розвиток основних видів здійснення та координації соціалізуючих рухів, що властиві людині. Також формуються навички гігієни, носіння одягу, поводження з речами, орієнтації у природному й технічному середовищі.

Д. Ельконін виокремив два парадокси дитинства:

1) потенціал людини від народження, який править за визначальні механізми її підтримки впродовж усього життя (фізична будова, організація і тип нервової системи, тип діяльності і способи її врегулювання залежно від вищої нервової діяльності); проте очевидно, що при народженні дитина є найбільш безпорадним створінням усього еволюційного ряду;

2) попри сторічні нарощування темпів і збагачення матеріальної та духовної культури, новонароджена дитина практично не зазнала змін (антропологічні дослідження не підтвердили суттєвих розходжень в анатомо-морфологічній побудові сучасних людей і людей, що жили багато віків або навіть тисячоліть тому, проте довели, що чим вище стоїть жива істота в еволюційному розвитку, тим довше триває її дитинство і тим більш безпорадною вона є відразу після народження).

Вирізняючись схожими природними передумовами, кожна дитина все ж таки досягає різного рівня свого розвитку і на кожному історичному етапі суспільства транслює певні соціокультурні цінності.

Таким чином, можна зробити висновок, що дитинство – це період онтогенетичного розвитку людини від народження до підліткового віку (10–11 років), який має біологічну основу, опосередкований соціально-культурними факторами, вихованням і навчанням, і протягом якого

відбувається інтенсивний фізичний і розумовий розвиток особистості, формування її вищих психічних функцій, соціалізація особистості, її підготовка до майбутнього життя. Саме протягом дитинства закладаються основи особистісної активності й особистісні властивості, цінності людини, що визначають якості майбутнього життя.

Проблема дитинства та розвитку дитини є складною та багатогранною, тому дана стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним може бути визначення сутності поняття «дитина», дослідження розвитку поглядів на дитинство протягом історії, формування поглядів на дитину й дитинство в етнопедагогіці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богуш А. Морально-духовні цінності дошкільного дитинства / А. Богуш // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 15. – С. 78–84.
2. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : «Прайм-ЕВРОЗНАК», 2003. – 672 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 373 с.
5. Корчак Я. Как любить детей / Я. Корчак. – М. : Знание, 1991. – 191 с.
6. Кочубей Т. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. Кочубей. – Київ, 2001. – 18 с.
7. Кудрявцев В. Культурно-исторический статус детства: эскиз нового понимания [Электронный ресурс] / В. Кудрявцев. – Режим доступа : http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp1/Kudrjavcev.pdf.
8. Педагогічний словник для молодих батьків / [авторський колектив: Т. Алексеєнко, Л. Артемова, Н. Баглаєва, І. Бех та ін.]. – К. : Державний центр соціальних служб для молоді Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, 2003. – 348 с.
9. Полонский В. Словарь по образованию и педагогике / В. Полонский. – М. : Высшая школа, 2004. – 512 с.
10. Психология: словарь / [сост. Л. Карпенко] ; под ред. А. Петровского, М. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 495 с.
11. Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. / [Э. Днепров, В. Зинченко, И. Кон, В. Лакшин и др.] ; под ред. В. Давыдова. – М. : Научное издательство «Большая российская энциклопедия», 1993. – Т. 1. – 608 с.

12. Словарь-справочник по педагогике / [авт.-сост. В. Мижериков] ; под общ. ред. П. Пидкасистого. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 448 с.
13. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / [сост. А. Бабкин, Е. Биржакова, В. Виноградов, В. Жирмунский и др.] ; под ред. В. Фелицына, И. Шмелева. – М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1950–1965. – Т. XII. – 1961. – 1676 с.
14. Словник української мови : в 12 т. / [укл. А. Білоштан, М. Бойко, В. Градова та ін.] ; за ред. П. Доценко, Л. Юрчук. – К. : «Наукова думка», 1971–1980. – Т. 2. – 1971. – 550 с.
15. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – 242 с.
16. Українець Л. Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філос. наук : спец. 09.00.04 «філософська антропологія, філософія культури» / Л. Українець. – Харків, 2006. – 19 с.